

N. PÁL JÓZSEF

Nem! Nem! Soba!*Az „irredenta” József Attila*

József Attila a magyar költészet egyetlen jelentős alakja tán, akinek népszerűsége a halálát követő naptól máig folytonosnak nevezhető, művének – Petőfiével, Adyével vagy éppen Móricz Zsigmondéval ellentétben – sem a „korszellem” többszöri változása, sem az ideológiai-politikai célzatú kisajátítási szándék nem árthatott.¹ E poétikailag s gondolatilag is zavarba ejtően sokszínű munkásság töretlen népszerűségének titka, meglehet, épp az (vagy az is!), hogy benne a maga költészettörténeti, eszmei – közérzeti? – elképzelésének vonatkozási pontjait ki-ki bármely időben fölfedezheti. Én a „proletárköltőről” tanultam még, aztán – ellenreakcióként szinte – a pszichoanalízissel meg az egzisztencializmussal is „összehozható” – árva, „világhiányos”, egész életében szeretetért esdeklő – József Attila lett kedvelt inkább, de születtek érdemes dolgozatok a gondolkodói alapvetésében materialista s az istenkereső vagy az „istenes” költőről is.² Van „népi” József Attila – a Bartha Miklós Társasággal való kapcsolatáról Tasi József írt könyvet³ –, van kommunista, szocialista, sőt „nemzeti szocialista” – e „korszakáról” Lengyel András mondta el a legtöbbet⁴ –, mások a szociáldemokrata meg a liberális eszmeiség – utolsó évekbeli – jelenlétét vélik fontosabbnak, de – maradva a költészettörténetnél – az avantgardista, a klasszicizáló vagy a „posztmodern előfutár” József Attiláról is bőven olvashatunk ma már.

S volt a költőnek egy „irredenta” – kváziirredenta – „korszaka” is. E kamaszkori életszakaszt egyetlen darab jellemzi karakteresen, sem a tanulmányok, sem a monográfiák nem szóltak róla eddig, Szabolcsi Miklós a maga négykötetes művében szinte „szabódva” említette ugyan, mint az „általános rosszérzés alkalmi versét”.⁵ *Nem! Nem! Soba!* a címe, a kutatás rég tudott róla – 1955-ben a második kritikai kiadás közölni próbálta, ám (ez Szőke György tanulmányából részletesen tudható)⁶ a politika román „kérésre” (is) közbelépett. Először, Szörényi László „delfinológiai” tanulmányának jóvoltából, csak 1989 novemberében olvashattuk el.⁷

*„Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége
Nem lehet, nem, soba! Oláhország éke!
Nem terembet Bánát a rácnak kenyeret!
Magyar szél fog fújni a Kárpátok felett!*

*Ha eljő az idő – a sírok nyílnak fel,
Ha eljő az idő – a magyar talpra kel,
Ha eljő az idő – erős lesz a karunk
Várjatok, Testvérek, ott leszünk, nem adunk!*

*Majd nemes haraggal rohanunk előre,
Vérkeresztet festünk majd a batárköre
És mindent letiprunk! – Az lesz a viadal!! –
Szembeszállunk mi a poklok kapuival!*

*Bömbölve rohanunk majd, mint a tengerár,
Egy csepp vérig küzdünk s áll a magyar határ*

[*Műhely*]

*Teljes egészében, mint nem is olyan régen
És csillagunk ismét tiündöklök az égen.*

*A lobogónk lobog, villámlik a kardunk,
Fut a gaz előlünk – hisz magyarok vagyunk!
Felhatol az égig haragos szózatunk:
Hazánkat akarjuk! Vagy érte meghalunk.*

*Nem lész kisebb Hazánk, nem, egy arasszal sem,
Úgy fogsz tiündökölni, mint régen, fényesen,
Magyar rónán, hegyen egy kiáltás zúg át:
Nem engedjük soha! soha Árpád bonát!*

Szólni a versről s körülményeiről azért sem fölösleges, mert a majd hét évtizedes némaság után ismertté lett szöveg sajátos „karrierbe” kezdett. Pódiumra került, emlékezéseken, tömeggyűléseken rendre szavalták, szavalják ma is, Koltay Gábor tizenöt órás filmjében (*Vélünk élő Trianon*) háromszor hangzik el, zenés feldolgozása készült, s akadtak-akadnak, akik szerint e vers okán az életmű és annak befogadástörténete is „újragondolásra” érdemes. A wikipédia „szabad enciklopédia” József Attila – nagyon részletes – életrajzában például ez olvasható: „Ekkor [1922–23 fordulóján – N. P. J.] fedezte fel a Területvédő Liga magának az 1922 elején írt *Nem, nem soha!* című versét is, amit azonnal fel is használt saját országos propagandájához, ezzel egy csapásra országosan ismertté téve a verset s vele József Attilát is.”⁸ Ugyanitt a „*Nem! nem! soha!*” szócikk ennél is többet sugall: „József Attila egyik 1922-ben írt verse volt. Címe a Horthy-korszak egyik kedvelt irredenta szlogenje lett. [...] Tartalma miatt a *Magyar Hiszekegy* mellett a Horthy-korszak egyik legnépszerűbb verse lett, a címe pedig számos propagandakiadványon (plakát, füzet stb.) és propagandaterméken (gyufa, szódásüveg stb.) szerepelt. Magának a Területvédő Ligának is nem hivatalos jelszavává vált.”⁹ Mindezzel nem csupán az a gond, hogy a világhálón terjedő – több honlap által átvett s tovább „színezett” – információ egy „másik”, a maga életében roppant népszerű, aztán 1945 után meghamisított, „eltitkolt” József Attilát sugall nekünk (a hamisítás igaz volt, csak nem így!), hanem az is, hogy ragadós – a korszakra vonatkozó tudnivalókat alaposan összekavaró – tévhiteket örökít tovább. (Tapasztalatom szerint a legtöbb egyetemi hallgató is az internetről próbál legelőbb ismeretekhez jutni ma már.)

Ezt a verset 1989 előtt sosem nyomtatták ki, aki ismerte, kéziratból ismerhette csupán! A Stoll Béla gondozta negyedik kritikai kiadásban már szerepel, s róla ott minden fontos textológiai tudnivaló megismerhető.¹⁰ József Attila 1920 októberétől volt Makón ötödikes gimnazista, rendszeresebben verselni – ismereteink szerint – 1921-től kezdett. A költemények jó részét tanárainak (Galamb Ödön, Tettamanti Béla) mutatta meg, az önképzőkörben gyakran felolvasott, többet nővéreinek – s az 1922 februárjában megismert Juhász Gyulának is elküldött levélben.¹¹ Ezen időszak – fennmaradt – verseinek többségét az 1922 decemberében megjelent *Szépség koldusa* című kötetből, illetve a költő kéziratosszerű füzetéből ismerhetjük (*Lovas a temetőben*, 1922. június; *Versek*, 1922. július, augusztus, szeptember; *A legutolsó harcos*, 1924. október). Ezekből Szabolcsi Gábor szegedi egyetemi hallgatóként 1941-ben lemásolta azokat, amelyek a kötetben nem jelentek meg. A füzetek közül az első – az 1922 júniusában teleírt *Lovas a temetőben* című – azóta lappang vagy elveszett, ám a másolat megvan, a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében található. Radnóti Miklós 1941-ben kiadott – Galamb Ödön *Makói évek* című könyvének függelékeként olvasható – válogatásának alapját e három Szabolcsi-másolat másolat adta, a *Nem! Nem! Soha!* a sorrendben első füzet – a *Lovas a temetőben* – utolsó előtti darabja volt. Nemcsak Radnóti nem válogatta be – mint említettem –, József Attila sem adta közre soha!

A vers keltezetlen, 1922 júniusának vége előtt bármikor születhetett, 1921-ben is akár, írta Stoll Béla, annyi bizonyos, hogy a békeszerződés aláírása – 1920. június 4. – utáni időre datálható („Egy csepp vérig küzdünk s áll a magyar határ / Teljes egészében, mint nem is olyan régen”). Az alkalmat a szerződés nemzetgyűlési vitája és ratifikálása (1920. november 13–15.), illetve annak törvénybe iktatása (1921. július 26.) is adhatta volna, de én későbbi – inkább 1922-es – időpontra gyanakszom. Ady és Juhász Gyula tragikus magyarságszemléletének a fiatal költő világképében való jelenlétét meg az iskola, a „korszellem” s az akkori, főleg makói, „határ közeli” sajtó kikerülhetetlen hatását – a társadalmi-egyéni elégedetlenség „nemzeti kivetítéseként” mentegetve szinte – Szabolcsi Miklós is emlegette már, de a körülmények részletesebb analizésével – könyve 1963-ban jelent meg, így, no meg a szerző marxista világnézetéből is érthetően! – adós maradt.¹² Az, hogy a Galamb Ödön által szóba hozott „elég ügyes hazafias versek” közé a *Nem! Nem! Soha!* is besorolható-e (Szabolcsi szerint talán igen), nem tudjuk pontosan, de én az idézet többes számára (versek!) utalnék elsősorban.¹³ József Attila – leveleiben is hivatkozik rá – ez idő tájt sokat írt, eltérő formákkal kísérletezett folyvást, nem minden szöveget ismerünk, de hogy e „harsogó című” darab nem alkalmi főlhorgadás következménye volt, csak a megmaradt költemények alapján is biztonsággal állítható, s még az „ihlető” személye is gyanítható talán.

Az, hogy egy történelmi (vagy magánéleti) trauma számos léleklében ébresztheti föl a „költőt”, emlegetni is fölösleges – József Attila törekvését nem az országvesztés hozta el –, de hogy a Trianonnal bevezetett folyamat Móriczra, Kosztolányira, Babitsra, Karinthyra, Tóth Árpádra, Juhász Gyulára s másokra – illetve életművükre – mily erővel hatott, remélhetőleg nem titok ma már. A Kosztolányi Dezső szerkesztette reprezentatív kötetben¹⁴ az akkori magyar irodalom jelesei közül is helyet kaptak sokan – nem tudjuk, József Attila forgatta-e a könyvet –, de számos mű bizonyítja, hogy a reflexió – szókimondóbb vagy a művészi „áttétel” kevésbé nyilvánvaló szintjén (Kodály Zoltán 1923-ban bemutatott *Psalmus Hungaricus*áig akár) – elkerülhetetlen volt. „Korszellem” ide vagy oda, miért épp az a patikamérleg-érzékenységű, tépett sorsú, de erős alkotói öntudattal megáldott kamasz maradt volna mentes az egésztől, aki – ráadásul – az általa akkor legnagyobb élő költőnek tudott férfi közelében lehetett. Juhász Gyula a Trianont nem múltó traumaként élte meg, ez aligha vitatható. Péter László tanulmánya szerint¹⁵ a kritikai kiadás szerkesztésekor harminc (!) „nyíltan és durván irredenta” versét parancsolták ki a kötetekből az éber lektorok, de Máramarossziget, Léva, Nagyvárad és persze Szokolca fájó emléke a költő cikkeit, egyéb prózai írásait is áthatotta, el egyenesen az *Orbán lelke* című kisregényig.¹⁶ A *Magyar Straszburgok* szonetteciklusában az elszakított területek hét városára emlékezett – közülük az *Arad* esett anatómia alá 1990-ig –, a *Nem! Nem! Soha!* fordulat változata az ő *Trianon* című – később, 1927-ben született – versének is visszatérő motívuma lett („...nem lehet feledni, nem, soha”), s olyan darabokat is bőven említhetnénk, amelyeket a „laza fegyelem” okán (?) már a rendszerváltozás előtt is megismerhettünk (*Madách Sztregován, Gyónás, Halottaink*). Ez utóbbiak 1922-ben láttak napvilágot, s különösen az utolsó lehet fontos most nekünk. A befejező strófákat idézni is érdemes:

[...]

*Halottaink közt legnagyobb halott,
Közös anyánk, hazánk is ott van, ott!*

*A dús, a boldog, drága szép haza,
Ma csonka, béna, vérző és kusza.*

*Nincs e világon annyi koszorú,
Mely eltakarjon, áldott szomorú,*

[*Műhely*]

*Nincs annyi könny, mely méltón elsirat,
És sebeinkre írt ad és vigaszt.*

*Ne is legyen! Szót, könnyet már ne ejts,
Magyar, virágod egy, a nefelejcs!*

*És addig nem lesz élet, béke sem,
Míg föl nem támad ő, győzelmesen.*

Olvasta-e ezt a verset még a *Nem! Nem! Soba!* születése előtt József Attila, nem tudni pontosan, de nem is fontos, mert a szeretett mester 1921-ben Szegeden megjelent kötete, a *Nefejejcs* egész biztosan a kezébe jutott. A metaforává emelt virágnév („Magyar, virágod egy, a nefelejcs!”) e könyv több darabjának is címadó fordulata lett – közülük kettő (*Nefejejcs Endrődi Sándor sírjára; Nefejejcs Petőfi Sándor szellemének*) 1959-ben szintén „irredentának” ítéltetett, s fölbukkant bizony – félreérthetetlen szövegösszefüggésben! – József Attila egyik, az idősebb költő pártolta *Szépség koldusában* megjelent versében is. Még azt is megkockáztatom: akár Juhász Gyuláról is szólhatott az egész. Idézzünk belőle:

[...]
*Titokzatos messzeségben istent keres magyar hangja,
Régi bonát, testvéreit – mást se tehet – siratgatja.
Piros kedve pillangó volt, sárba fulladt ott Erdélyben,
Zöld reménye foszlányai meghaltak a Felvidéken.*

*Fáj neki a teste, lelke, szíve tája, szemegödre,
Nem is tudja, feltámad-e, elpibenne mindörökre.*

[...]
*Nem nézi a délibábot, túl van az már a batáron
S elkerüli zárt szemét az incselkedő pajkos álom.
Holt vitézek sírtájára hullat dalt és nefelejcsset
S főházkodik: Uram, Hazám el egészen ne felejtsetd:*

*Fáj neki a teste, lelke, szíve tája, szemegödre
S hazáján, ha segíthetne, élne mégis mindörökre.*

(Bús magyar éneke)

Túl azon, hogy a „holt vitézek sírtájára hullat dalt és nefelejcsset” sor már-már kiáltó módon az idézett Juhász Gyula darab (*Halottaink*) egészére – s az előző évben megjelent kötetre – utal, más, a szóban forgó történelmi trauma látomásának körében forgó ekkori költeményre is hivatkozhatunk. Ilyen a *Szerelmes keserű hazafiság* („Engem nem hívnak Párisok, Velencék, / Hol mint szökőkút, gyöngyöz életár, / Reám Hazám tarolt mezője vár – / Ó, csak tarolt ne volna! Én is mennék!”), a *Juhász Gyulához* című („Üzend, hogy nincsen Isten, Ember, / Csak magyarok letiport hazája”) – ezek is a költő első kötetéből valók – vagy a *Pogányos hitvallás magyarul* („Hogy vasököllel ha akar, / Szabad s egész lesz a magyar.”), a *Rövid óda a kelő Naphoz* („Őseink, ó ládd, Neked áldozának, / Miért hagyod hát el megesett Hazámat? / Adj erőt e bús magyarokba, Élet!”), sőt e vízió történelmi-mitológiai konnotációjára nézvést a Juhász Gyulának 1922. augusztusi levélben elküldött *A Szent-Jobb ünnepén* s az *Ősapám* is. E témakörbe a rögtönzések közé sorolt – a Kossuth nóta dallamára írt – *Esik eső magyar földre...* („Kossuth Apánk sír a menny-

ben, / Magyar népén, árvaságán / Elveszett honán) s az 1923 februárjából való *Áldott légy, jó Magyarország!* („Szegény, kifosztott Hungária / Magadhoz vettél árva gyermeket) illeszkedik még, s így látható, hogy e hosszú ideig titkolt verses vallomás tárgya – az országvesztés – a költőként is rohamosan fejlődő fiatalember „témái” közé tartozott akkor.¹⁷

Az, hogy Juhász volt az ihlető, nem állítható biztosan, de tény, hogy a majd negyvenéves, József Attila szemében nemcsak tekintélyes, de sorsában alkatában is rokonszenves ember különös gonddal figyelt reá. A makói értelmiség tekintélyétől, Espersit János ügyvédttől sokat hallhatott róla, s 1922 februárjában – Espersit lakásán egy Kiss Józsefestet követően – meg is ismerkedhettek. Saitos Gyula szerint József Attila ekkor verssel – a *Juhász Gyulához* cíművel? – köszöntötte őt.¹⁸ Aztán leveleket váltottak,¹⁹ s az idősebb költő atyai gondoskodással támogatta azt, aki közléshez sem jutott ekkor még (első versei az év szeptemberétől jelentek meg), ráadásul kötetéhez a sors s az alkat mély ismeretéről is tanúskodó előszót írt.²⁰ „Isten kegyelméből való költőnek”, a „jövendő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai” közé emelkedőnek nevezte őt a korosabb barát, s amikor e köszöntő zárlatában „a szegény, csonka országnak egyetlen megmaradt és el nem rabolható kincseként” a kultúráról beszélt, aligha a „korszellemnek” engedett csupán. A még érettségi előtt álló fiú Babitscsal, Kosztolányival s Szabó Lőrincsel hamarosan, még az 1923-as esztendő májusában kezét foghatott – ebben s az áprilisi *Nyugat*-közlésben Juhásznak szerepe volt alighanem –, aki ragaszkodását s háláját versekkel (*Juhász Gyulának; Juhász Gyuláról való nóta*) s egy bravúrszámba menő szonettkoszorúval (*A kozmosz éneke*) fejezte ki. Ezután, az 1925-tel lezárult szegedi időszakot követően – Juhász romló állapota miatt – kevesebbet találkoztak már, de köteteit rendre elküldte („Igaz barátsággal, tiszta szeretettel köszönöm Néked e könyvvel, hogy vagyok” – a *Nincsen apám se anyám* címűt például e szavakkal ajánlotta 1929 elején), s az öngyilkosság hírére is verset írt (*Meghalt Juhász Gyula*). Az a megdöbbenő gesztus pedig, hogy az – ugyancsak önkéntes – halálra készen álló költő az „utolsó versét” – Stoll Béla kifejezése ez – a búcsúztató szonett első nyolc sorának átigazítása nyomán alakította ki 1937. december 3-án (a „mely békén nyitja, lám, a sírt” sort „mely békén nyitja most a sírt”-ra változtatta), azt jelezte: József Attila a hozzá – tőle távolabb élve is – legközelebb álló költő-embert alighanem benne, az őt elindító Juhász Gyulában látta egész életében.

E bensőséges viszony s a közös gond e „gyermetegen irredenta és gyermetegen Petőfi-epigon” (a fordulat Szörényi Lászlótól való) darabon sem segíthetett persze. A *Nem! Nem! Soha!* fájdalomból fakadt, retorikailag feszes, „jól szavalható”, de javíthatatlanul „egysíkú” vers volt már akkor is, amikor megszületett. A harsányan militáns hang, a nagyobb részében szinte plakátra kívánckozó szöveg Juhász Gyula tetszését aligha nyerhette el, a *Szépség koldusában* sem lett olvasható, bár arra, hogy elhagyása az atyai barát szavára történt, nincsen adatunk. A közlésnek cenzurális akadályai nem lehettek, ez nyilvánvaló, de a szerző sem kísérletezett eztán már vele, a vers kéziratban maradt. Hasonló hang – a veszteség okozta traumára áttétel nélkül utaló motívum – soha többé nem fordult elő az életműben, ám ennek okát nemcsak a „korszellemmel” való összeütközések – a *Lázadó Krisztusért* már 1924 elején perbe fogták – meg a világnézet radikálisabb „balra tolódása”, hanem a tudatosabb alkotói fölismerés is magyarázhatja: a verbális irredentizmus – mint érzelmi s mint napi-politikai igény – az összeomlást kísérő s követő néhány esztendő „költészeti témája” volt, lehetett csupán. Az 1922 első felében vagy az év kora nyarán verscímé emelt, de már 1918 őszén (!) megszületett – először a Károlyi Mihály vezette Nemzeti Tanács Országos Propaganda Bizottsága által forgalmazott, a miniszterelnök majd 1919. január 11-től köztársasági elnök beszédeinek zárataként is fel-felhangzott²¹ – jelszó („Nem! Nem! Soha!”) s egyéb jelszavak („Így volt, így lesz!”, „Mindent vissza!”;

[*Műhely*]

Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” stb.) „állami rangra” emelkedtek, s bizony ki is üresedtek lassan, így a fájdalom a jelentősebb alkotók – például *A Dunánál* s a *Hazámat* író József Attila – tollán értékesebb s „összetettebb” művekbe költözött.

J E G Y Z E T E K

- 1 Ennek példája, hogy amíg a „hivatalos” irodalompolitika – nemkülönben a hozzá igazodó, az új kutatási eredményeket jókora késéssel követő oktatás – a munkásmozgalmi értékrend reprezentánsaként értelmezte az életművet, addig a múlt század hatvanas-hetvenes évtizedének lázadó hajlamú fiatalsága a tisztaságot őrző „ellenzéki” modellként tekintett rá. Nemcsak az irodalomban, de a zenében is, amit a legendás Kex együttes által 1969–1970-ben előadott *Nincsen apám, se anyám* című vers is bizonyíthat.
- 2 E témakörök szakirodalmát elősorolni lehetetlen. Csak egy példa: „*Föl a szívvel...*” *Az istenkereső József Attila*. Szerk. SÁRKÓZY Péter. Bp., 2005, Szent István Társulat.
- 3 TASI József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Bp., 1995, Ecriture-Galéria.
- 4 LENGYEL András: *József Attila, Rácz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”* = L. A.: „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*. Szeged, 2005, (Tiszatáj könyvek), 133–182.
- 5 SZABOLCSI Miklós: *Fiatalkorok indulója, József Attila pályakezdése*. Bp., 1963, Akadémiai Kiadó, 379.
- 6 SZŐKE György: „...Pontosan, szépen...” = SZ. Gy.: *Az árnyékvilág árkaival. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Bp., 2003, Gondolat, 96–105.
- 7 SZÖRÉNYI László: *Ars Mutilandi Hungarica* = SZ. L.: *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Miskolc, 1998, Felsőmagyarország Kiadó, 76–78. (A vers a tanulmány részeként először a 2000 című folyóirat 1989. novemberi számában jelent meg.)
- 8 http://hu.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_Attila
- 9 http://hu.wikipedia.org/wiki/Nem,_nem,_soha!
- 10 *József Attila Összes Versei, III. k.* S.a.r. STOLL Béla. Bp., 2005, Balassi Kiadó, 85–89. A makói évekre vonatkozó kéziratok hagyatéka historiájának alapos bemutatásához lásd még: PÉTER László: *A kiszombori versek* = P. L.: *József Attila nyomában. Válogatott írások*. Bp., 2000, Argumentum, 325–336.
- 11 Ezen időszak filológiai legteljesebb, szinte minden részletre kiterjedő dokumentációja TÓTH Ferenc: „*Az otthonom pedig hát ott, Makón van*”, *József Attila makói évei*. Szeged, 2006, Bába Kiadó.
- 12 L. az 5. jegyzetet.
- 13 GALAMB Ödön: *Makói évek. József Attila élete nyomában*. Bp., 1941, Cserépfalvi, 13–15. Vö. SZABOLCSI Miklós: *Fiatalkorok indulója, József Attila pályakezdése*. Bp., 1963, Akadémiai Kiadó, 241.
- 14 *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarországi területéért*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Dezső. Bp., 1921, Pallas.
- 15 PÉTER László: *[Juhász Gyula] „irredenta” versei* = P. L.: *Juhász Gyula. Válogatott írások*. Bp., [é.n.] Argumentum, 258–264.
- 16 Ezekből az írásokból kitűnő válogatás JUHÁSZ Gyula: *A szakolcai dombokon*. Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó.
- 17 A tizenhét esztendő, verseit nyomtatásban még nem látott fiatalember érthető – s Juhász Gyulával szemben nyilván fokozott – „megfelelni vágyásán” túl még egy – „irodalmár szemmel” lényegtelennek tetsző – összefüggés is felvethető. József Attila 1922 nyarán Makó mellett, Kiszomborban keresette a kenyerét, hol házitanítóként, hol varjúcsőszként. Itteni élményei számos versén kimutathatók. Elhalványult mára, hogy a trianoni döntést követő, a nagyhatalmak felügyeletével lezajlott konkrét határmegállapítás (a térképeken húzott vonal több kilométeres sávot jelent a valóságban!) egészen 1923-ig tartott. Kiszombor közvetlenül az új román határ mellett volt, hogy melyik földdarab hova kerül, ott s Makón is már (!) azokban a hetekben, hónapokban félelemmel kísért napi beszédtema lehetett.
- 18 SAITOS Gyula: *József Attila Makón*. Bp., 1964, Magvető Könyvkiadó, 72.
- 19 Vö., *József Attila levelezése*. S.a.r. STOLL Béla. Bp., 2006, Osiris Kiadó, 27–28, ill. 30. Az 1922. augusztusi levélváltásból egyértelmű, hogy a fiatal költő korábban is írt Szegedre, s küldött már verse-

ket is. Juhász Gyula levelének vétele után József Attila valósággal megmámorosodott, gyalog ment Szegedre több mint húsz kilométeren át, a napot Juhással töltötte, akitől ajánlásokat kapott, kötetének kiadójával, Koroknay Józseffel is ekkor ismerkedett meg, s a szeptembertől elindult versközlésekben is szerepe lehetett az idősebb poétának.

- 20 József Attila és Juhász Gyula kapcsolatáról PÉTER László: *Találkozás Juhász Gyulával* = P. L.: *József Attila közöttünk*. Szeged, 1980, Somogyi Könyvtár, 13–17. A kapcsolat korabeli értelmezésének alakulástörténetéről TVERDOTA György: *Juhász Gyula alakja a két világháború közötti korszak József Attila-recepciójában* = T. Gy.: *Iblet és eszmélet*. Bp., 1987, Gondolat, 227–238.
- 21 Vö. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Bp., 2002, Teleki László Alapítvány, 10–11.

N. PÁL JÓZSEF (1957) Nógrádban élő irodalomtörténész. Kötetei: „*Tisztának a tisztát őrizzük meg...*” (2001); „*A megtartók jöjjenek...*” (2004); *Magyar sport – magyar sors* (2009).